

РЯБА О.І., канд. істор. наук

Національний університет біоресурсів і природокористування України

ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА У КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ПАРОВОЇ СИСТЕМИ ЗЕМЛЕРОБСТВА (до 100-річчя з дня трагічної загибелі П.А. Столипіна)

Викладено історію зародження і становлення, зміст і значення земельної реформи П.А. Столипіна. Акцентовано увагу на складний шлях розробки і впровадження земельної реформи. Висвітлена суперечливість поглядів стосовно питання суті, значення і необхідності застосування земельної реформи П.А. Столипіна за безроздільного панування парової системи землеробства в Росії. Наведена коротка біографія П.А. Столипіна.

Ключові слова: історія, земля, земельна община, земельна реформа, система землеробства, правова держава, урожайність, Селянський банк.

Постановка проблеми. Тривале і безроздільне панування парової системи рільництва на надільних селянських землях було зумовлене малоземеллям, непромірно високою орендною платою на землю, технічною відсталістю і земельною общиною. Найнижча урожайність хлібів спостерігалася на селянських орендованих і барських землях [1, 2].

Необхідна була земельна реформа. Але мало хто розумів, що всі законопроекти можуть виявитися фікцією, якщо народ, перш за все – селянство, не отримає громадянських прав. А селян в Росії на початку ХХ ст. було 80% її населення, тобто переважна більшість. Через це селянське питання завжди було у нас найважливішим, найбільш болючим, “проклятим” питанням. І чим більше зневажалось древнє земельне право: хто землю обробляє, той і господар цієї землі, тим наполегливіше завойовувало воно в помислах і серцях людей місце символу справедливості, точки відліку у вирішенні решти правових питань.

У 1905 р. в розпорядженні селян європейської Росії знаходилася лише третина орних земель. Община, що зв’язувала селянина по руках і ногах, ставала все більше вибухонебезпечною. Офіційний Петербург в обличчі С.Ю. Вітте, наприклад, вважав, фактично підіграючи лівим партіям, що община – “самый удобный способ управлять домашними животными...”. У людей, що стояли поближче до селянської риллі, думка змінювалася. Петербурзький губернатор доповідав у 1904 р.: “Общинное владение... дает лишь право голодать всем и быть одинаково бедными” [3]. Крайні ліві виступали за общину з ідеологічних міркувань: їм необхідна була свобода класової боротьби і створення в Росії пролетаріату за рахунок селянства – вибухонебезпечний матеріал. Князь А.Д. Оболенський, висловлюючи точку зору крайніх правих, стверджував: “Общинное начало есть основа, грунт всей русской истории, прошедшей, настоящей и будущей” [3].

Мета досліджень – зробити цілісний історико-науковий аналіз процесу зародження, змісту і значення земельної реформи П.А. Столипіна, суперечливості поглядів щодо її ефективності в Росії за тривалого і безроздільного панування парової системи землеробства.

Методика досліджень – методологічною основою дослідження обрано історико-науковий, діалектико-логічний, бібліографічно-статистичний, проблемно-хронологічний методи, які сприяли комплексному аналізу предмета дослідження, що ґрунтується на принципах історизму, багатофакторності, всебічності та наукової об’єктивності пізнання.

Результати досліджень та їх обговорення. П.А. Столипін народився 2 квітня 1862 р. у Петербурзі. Після закінчення природничого відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету у 1884 р. він два роки служив у Міністерстві внутрішніх справ, а потім, відповідно до здібностей, був зачислений до Міністерства землеробства і державного майна.

То був час становлення у всій країні земств – органів самоуправління, органів російської державної творчості. Земства, що виникли в 1864 р., стали головною опорою реформатора на троні.

З роботою земств західних губерній П.А. Столипін познайомився в Ковно і Гродно. В кінці ХІХ ст. він стає ковенським повітовим предводителем дворянства і головою ковенського з’їзду мирових посередників – виборних судів у земельних і майнових питаннях. У 1899 р. –

предводителем дворянства і одночасно – почесним мировим суддею, через рік – гродненським губернатором, ще через три роки – саратовським.

У Ковно (пізніше – Каунас) він вперше побачив різочу прірву між общинними селянами Великої Росії і хуторянами західних областей. До речі, в західному краї навіть Катерина не наважилася прикріпити селян до общини, що сприяло спокою на західних кордонах. Пізніше П.А. Столипін розповів кореспонденту саратовської газети “Волга”: “Меня поражал самый вид этих свободных хлебопашцев крестьянского хуторского хозяйства, бодрых и уверенных в себе”. В його обличчі земства західного краю, що прагнули до виходу сильних селян із общини, знайшли енергійного прихильника [4].

... Ще двоюрідний дід його, Д.А. Столипін, вийшовши у відставку після Кримської війни і зайнявшись господарством в маєтку, побачив порочність общини. Корінні переділи і кругова порука позбавляли селян можливості будувати своє життя згідно зі своїми здібностями, заважали проводити на землі масштабні господарські перебудови, поліпшувати ґрунт. Важким тягарем зубожілі господарства лежали на плечах міцних і платоспроможних господарів, які ставали як би відповідальними не за свою провину. Схвильовано пише про це Д.А. Столипін у працях “Арендные хутора” і “Земледельческий порядок до и после упразднения крепостного права”, де висвітлює питання сільського побуту. Він певною мірою теж став попередником, одним з теоретиків реформ. Його знаменитий внучатий племінник рішуче перевів це питання із сфери теорії і приватних дослідів у державну практику.

Коли в 1904 р. П.А. Столипін займає пост губернатора в Саратові, всі переваги хутірського господарства стають йому ще очевиднішими. В доповідній записці уряду він пише: “Если бы дать возможность трудолюбивому землеробу получить сначала в виде искуса, а затем закрепить за ним отдельный земельный участок, вырезанный из государственных земель или из земельного фонда Крестьянского банка, то наряду с общиной, где она жизненна, появился бы самостоятельный зажиточный поселенец, устойчивый представитель земли. Такой тип уже зародился в западных губерниях” [4].

Слід зазначити, що в цьому питанні губернатор не був самотнім. О.П. Людоговський (1840-1882), О.С. Єрмолов (1846-1916), О.І. Скворцов (1846-1914) та інші видатні агрономи і економісти причиною відсталості сільського господарства Росії вважали селянську земельну общину [5, 6, 7].

П.А. Столипін ходив без зброї. Без зброї їздив по губернії, з’являвся в тих місцях, де спалахували заколоти. Приваблював до себе шляхетністю і неозброєністю. І хоча до учасників погромів був суворий, серед жителів губернії вважався справедливим, оскільки тільки законом керувався. А сам губернатор переймався співчуттям до бідолашних, обманутих теоретиками і практиками терору селян, і тривогою за майбутнє країни. Влітку 1905 р. в П.А. Столипіна уже стріляли, а один погромник попав в його праву руку булижником, коли губернатор захищав від розправи народу земських лікарів, з тих пір вона не повністю його слухалася. На театральній площі бомба упала до його ніг і забрала життя декількох людей. П.А. Столипін чудом залишився живим. Впритул перед натовпом було ще раз наведено на нього дуло – “стріляй” – з насмішкою сказав прем’єр, і терорист кинув револьвер.

У всіх доповідях уряду губернатор повідомляє істинне положення справ: “целые деревни в губернии занимаются зимой профессиональным нищенством...”. Та й яким чином можна було селянину прогодувати сім’ю з маленького наділу землі, який, в результаті постійних переділів між членами общини, зменшувався з року в рік. Урожаю хватало ледве-ледве до нового року, як би старанно селянин не працював.

17 жовтня 1905 р. був опублікований Маніфест про розподіл влади з народним представництвом – Думою. І Дума звичайно ж народу не представляла – це було зібрання представників лівих і правих партій. Метою одних було захоплення влади революційним шляхом і руйнування державного устрою Росії “до основи”, других – збереження своїх привілеїв будь-якою ціною. Істинно виважених демократів, здатних до негучної і важкої повсякденної праці зі створення правової держави, в І Думі не виявилось.

Прем’єр-міністр Росії С.Ю. Вітте, своїм заграванням в лібералізм фактично потурав розгулу підлих страхів, не мав певних політичних позицій і не знайшов ні рішучості, ні твердості, ні самовладання з метою контролювання ситуації в країні. Конформізм С.Ю. Вітте, мільйонні борги, зроблені ним без видимої для країни користі, “неформальні зв’язки” прем’єра з заокеанськими

банкірами явно почали турбувати трон і “державників” – як називав Д.І. Менделєєв державно мислячих громадян Росії, до яких відносив себе і до яких належав П.А. Столипін. Сам Д.І. Менделєєв тривалий час сприймав лібералізм С.Ю. Вітте за чисту монету. І лише після тривалої бесіди з прем’єром про причини поразки Росії у війні з Японією і про події 9 січня хімік повернувся додому блідий, мовчазний, зняв портрет Вітте, що висів у кабінеті, і поставив його обличчям до стінки. “Никогда не говорите мне больше об этом человеке”, – сухо наказав домашнім [8].

У квітні 1906 р. наймолодший губернатор Росії – саратовський – отримав телеграму із Петербурга, підписану государем, в якій була пропозиція очолити міністерство внутрішніх справ.

За наполяганням Миколи II П.А. Столипін приймає портфель міністра внутрішніх справ, а з 8 липня 1906 р. – і прем’єр-міністра Росії. Він вивчив Петербург, його “таємні течії і впливи”, виявив зв’язки багатьох із них з антидержавними, антиросійськими течіями за кордоном, знешкодив не одну терористичну організацію, на рахунку яких було вже багато жертв. Були представники цих течій і в Державній думі, навіть становили в ній переважну більшість. І новий прем’єр робить ставку в державній політиці на опору країни – селянина-сіяча добра і хранителя землі. “Поднять нашу обнищавшую, нашу слабую, нашу истощенную землю! – звертається до депутатів Думи П.А. Столипін. – Земля – это залог нашей силы в будущем. Земля – это Россия” [4].

Молодий, ставний, з характером надзвичайно рішучим і витриманим, вільний від заздрощів і чванливості, блискучий оратор, П.А. Столипін відразу ж став ініціатором і провідником реформ і законоположень, повчальність і результативність яких вражають і сьогодні.

Головною справою його життя стала земельна реформа. Вона коштувала йому життя, але дала всесвітню знаменитість.

“Пока крестьянин беден, пока он не обладает личной земельной собственностью, пока он находится насильно в тисках общины, он остается рабом, и никакой писаный закон не даст ему блага гражданской свободы, – говорив П.А. Столипін депутатам. – ...Прежде всего надлежит создать гражданина, крестьянина-собственника, мелкого землевладельца...” [9].

Але була все ж у П.А. Столипіна підтримка, і в першу чергу в Департаменті землеробства, серед земських діячів на місцях. Разом з А.В. Кривошеїним, що відав сільським господарством, – людиною виключно талановитою і енергійною, опрацьовують ряд заходів з поживлення роботи Селянського банку і землевпорядних комісій, закон про вихід селян із общини на хутори і відруби, про надання їм кредитів для закупівлі земель через Селянський банк, обговорюють всі можливі наслідки неминучого переселення із густонаселених (малоземельних) районів на нерозорані землі Сибіру і Примор’я.

Реформа виявилася справою дуже дорогою для держави, але це не бентежить прем’єра. За розкріпачення народу повинні платити всі верстви населення і тим повернути свій борг селянину-годувальнику, і П.А. Столипін високі податки рівномірно розподіляє на все суспільство, щоб не одні тільки селяни витягували країну із кризи. Захід вищою мірою демократичний, але не популярний у інших верств суспільства і, звичайно, серед проповідників експропріації всього наявного у державі майна і розподілу його на свій розсуд.

Шлях цей не міг бути безкровним, хоча і здавався швидким та ефективним.

Насильство прем’єр ненавидів у будь-якому його прояві. З приходом П.А. Столипіна виявилось, що державна влада існує, існує право і закон, існує, нарешті, суд. “В России сила не может стоять выше права”, – заявив він своє кредо в Думі [9]. І дотримувався його беззастережно і ретельно. Тонни паперу витрачені на міфотворчість про надмірну жорстокість військово-польових судів Столипіна. Звернемося до цифр, вони неупереджені: за вироком судів було страчено, за різними оцінками, від 680 до 1100 чоловік. Але засудженими до цієї вищої міри покарання терористами було вбито тільки в одному 1906 р. 768 чоловік і поранено 820, а за шість років (1901-1906 рр.) від їх рук загинуло декілька десятків тисяч російських громадян [9, 10].

П.А. Столипіну неодноразово радили брати заручників, поки вбивці не впіймані. Але він вважав захід цей неприйнятним навіть за виключних обставин, що порочить саму ідею національної згоди, і рішуче відкидав. Неможна будувати правову державу, переступаючи закон і порушуючи права громадян. Зловмисних виробників бомб теж не покарали. Покарали тільки прямих вбивць, і тільки по закону. А закони в Росії були менш жорсткі, ніж в інших країнах.

З перших кроків на шляху до конституційної демократії у П.А. Столипіна з’явилися “доброзичливіці”, які прямо або непрямо давали зрозуміти йому, що безвладдя і анархія їх улаштовують більше, ніж влада законна, яка по закону володіє, законом насильству кладе край і нові закони підготовлює та приймає для усунення беззаконня в майбутньому.

На той час він уже – батько родини. Дружина – Ольга Борисівна Столипіна – подарувала йому шестеро дітей. Над ними теж нависла загроза. Не гребували терористи обіцянками розправитися з сім'єю, нічим не гребували, аби лиш змусити спокійного і холонокровного прем'єра подати у відставку. Буквально через місяць після появи П.А. Столипіна в Петербурзі вони здійснили свої наміри.

Ополудні 12 серпня 1906 р. в самий розпал прийому відвідувачів “доброзичливці” зірвали дачу голови уряду на Аптекарьському острові. Портфелі “з начинкою” пронести було нескладно: охороняли казенну дачу П.А. Столипіна один-два жандарми. Страшний вибух забрав 27 життів, у т.ч. відвідувачки з немовлям на руках і швейцара. Серед 32 важкопоранених була дочка прем'єра і його єдиний син, трирічний Аркадій. Сам П.А. Столипін за чистою випадковістю залишився тоді неушкодженим.

Почався поєдинок прем'єра з охочими до вбивств на очах усього світу “Когда у нас стреляют, прятаться нельзя”, – викладав приголомшений батько урок мужності дітям через декілька годин після трагедії. Сам того ж вечора сів за стіл, щоб підготувати новий законопроект [3].

Сім'ї його доведеться ще натерпітися горя. Не раз голова родини буде на волоску від загибелі. Після жовтня 1917 р. сім'я П.А. Столипіна буде майже повністю знищена. Одну із дочок впізнають в натовпі біженців і, відвівши в сторону, розстріляють без суда і слідства. Чудом залишився в живих син прем'єра – Аркадій Петрович, який емігрував у Париж (помер в 1990 р.).

І замахі і спроби замахів на П.А. Столипіна почастішали. Про ці місяці він говорив близьким: “Каждое утро творю молитву и смотрю на предстоящий день как на последний в жизни” [11]. А хвилювало його лише одне: чи встигну? Про одне молив Бога: дай двадцять років спокою, і Росія стане невразливою і неприступною для нападів. Двадцять років, починаючи з 1906-го.

Він знав, що його вб'ють, про що свідчить заповіт, написаний задовго до смерті: “Я хочу быть погребенным там, где меня убьют”. Знав і поспішав зробити як можна більше: “Я понимаю смерть как расплату за убеждения” [12].

Критика його переконань сипалась на нього в Думі з усіх боків. Плюралісти, що не переносили визначеності переконань, верескливо вимагали від уряду “ліберально роззброїтися”, підкріплюючи вимоги черговими анонімними погрозами і вміло спровокованими безпорядками. “Не запугаете!!!” – відповідав їм непохитний прем'єр. З трибуни Думи він промовив слова, які навіки увійшли в історію Вітчизни і закарбовані на надгробному напису останнього витязя.

Безвідповідальність депутатів, що топили всі починання в парламентській говорильні (“парламент” від французького слова “parlez” – говорити), привела до того, що уряд П.А. Столипіна, не дочекавшись проходження законопроектів через законодавчі палати, почав проводити указ про землю в життя з січня 1907 р. І Дума була розпущена.

В березні 1907 р. на засіданні II Думи П.А. Столипін пояснює її депутатам зміст земельної реформи і завдання уряду. Його моральний обов'язок прем'єр вбачає в необхідності “указать крестьянам законный выход из их нужд... Необходимо дать возможность способному, трудолюбивому крестьянину, то есть соли земли русской, освободиться от тех тисков, от тех теперешних условий жизни, в которых он в настоящее время находится. Надо дать ему возможность укрепить за собой плоды своих трудов и представить их в неотъемлемую собственность. Пусть собственность будет общая там, где община еще не отжила, пусть она будет подворная там, где община уже не жизненна, но пусть она будет крепкая, пусть будет наследственная... Отменяется лишь насильственное прикрепление крестьянина к общине, уничтожается закрепощение личности, несовместимое с понятием о свободе человека и человеческого труда” [9].

Нарешті політика уряду стає зрозумілою, передбачуваною і гарантує свободу вибору для переважної більшості населення Росії. В цілому заклик до розумної консолідації тоді був почутим: охочі топити все в демагогії ще не здобули остаточної влади над умами.

В ході першого етапу реформи 200 тисяч сімей отримали в особисте володіння біля 2 млн десятин землі. Частина з них скористалася правом вільного виходу з общини зі своїм наділом – викупні платежі для таких селян були відмінені. Частина – отримала вільні казенні землі в європейській Росії. Передбачав закон і купівлю селянами земель у поміщиків. Ця земля була дорожчою, але уряд передбачив надання селянам позики з Селянського банку. Відсоток за позику був встановлений мізерний, а строк повернення – 50 років. Мало того, частину відсотків виплачувала держава.

Взявши на себе величезні матеріальні витрати по земельній реформі і остаточному звільненню селянства, держава залишила за собою право власності на увесь земельний фонд. Віднині російська земля не могла бути продана іноземцям і громадянам Росії неземлеробського стану, закладена інакше як в Селянському банку, продана за особисті борги, відписана інакше ніж за відповідними правилами. Заборонялося концентрувати в одних руках більше шести наділів землі. Звичайний розмір ділянки середняка становив 14-15 десятин. Реформа запобігала появі надмірно великих землеволодінь, земля не могла бути предметом спекулятивних угод, “біржової гри”. Реформа вирішувала земельне питання, над яким тривалий час билися кращі уми Росії, вперше в інтересах землевласників і їх духовного розвитку. Величезний прошарок перекупників і спекулянтів реформою був залишений без роботи і прибутків, і вони влилися в ряди “революціонерів”.

Який же результат столипінського “злочинства”? З 1906 до 1915 рр. урожайність зросла на 14, а в деяких районах – 20-25%. В 1906 р. з десятини збирали 31,3 пуда пшениці і 34,5 пуда жита, в 1909 р. відповідно 55,4 і 53,1; 1913 р. – 58,2 і 61,3 пуда.

Між 1907 і 1915 рр. для купівлі поміщицьких земель, що знаходилися у володінні Селянського банку, селянам було виділено позик на 421 млн рублів (нагадаємо, що це були “ще ті” мільйони, коли вартість корови становила 5-7 рублів, а інфляція якщо і спостерігалася, то лише під час війни і в межах декількох відсотків).

За збереження поміщицьких садіб, як осередків культури (Тархани, Михайлівське, Спаське-Лутовіново тощо), селянський земельний голод за рахунок поміщицької землі неухильно зменшувався, а висока плата стимулювала поміщиків до продажу зайвої землі. З 1906 до 1915 рр. площа поміщицьких земель скоротилася з 53 до 44 млн десятин. Багато хто і сьогодні ставить в провину П.А. Столипіну покровительство великим землевласникам, забуваючи при цьому що на цих землях росли не бур’яни, а стояли заводи, фабрики, елеватори, млини, вітряки, греблі, школи, бібліотеки тощо.

За підтримки банку селяни купили і упорядкували понад 200 тис. хуторських господарств, кожне з яких в перспективі могло розвинутися в нове культурне вогнище, нову садибу. З 1906 до 1910 рр. селяни понад отриманих від общини земель придбали додатково понад 6 млн десятин. На 1915 р. 60% надільної землі (тобто колишньої общинної) стало особистою власністю селян.

Зміцнювалася селянська кооперація, виробничі і торговельні товариства, з’явилася серед селян зацікавленість до наукового ведення землеробства.

Російське виробництво найважливіших видів зернових з 1909 до 1913 рр. перевищувало на 28 % продукцію Аргентини, Канади і США, разом взятих. Ціни на зерно в Європі були б набагато вищими, якби російський вивіз не стримував апетити американських, канадських і аргентинських експортерів зерна [4]. Можна собі лише уявити, з якою “любов’ю” слідкували вони за успіхами Росії і як ретельно пестували в ній незадоволених як “зліва”, так і “справа”, підготовлюючи нову антинародну революцію.

З корінного російського питання – селянського – кадети в II Думі зайняли, м’яко кажучи, нейтральну позицію, з решти – приєдналися до лівих радикалів.

...Кадети в Росії на початку ХХ ст. були досить популярними. Адже серед них був, або їм співчував, цвіт російської інтелігенції. Згадаємо хоча б К.А. Тімірязєва, який іронізував з приводу столипінського заспокоювання і лише після 1911 р. розчарувався в кадегах. В.І. Вернадський – член ЦК кадетської партії – в 20-х роках, коли програма розвалення багатой, сильної і справедливої держави була здійснена і почалося винищення представників культури, гірко жалкував про “кадетські” помилкові погляди своєї молодості. Кадети, які своїми діями рили могилу собі і Росії, здригнуться лише в жовтні 1917 р.

У 1910 р. прем’єр-міністр разом з А.В. Кривошеїним об’їжджають землевпорядні райони Західного Сибіру і Поволжя: згідно з Указом 19 вересня 1906 р., “лучшая часть земельного запаса Западной Сибири – земли кабинета Его Императорского Величества” – надійшла під переселення селян європейської Росії. Віддача від виїзду голови уряду “на места” була швидкою і конкретною, що характерно для П.А. Столипінна взагалі.

Як результат – збільшення ввозу із-за кордону поліпшених порід племінної худоби і птиці, сприяння зведенню житла і господарських будівель шляхом пільгового або безкоштовного відпуску матеріалів. Різке зростання по країні сільськогосподарських курсів (кількість їх слухачів з 1906 до 1914 рр. підвищилася з 48 тис. до 1,5 млн) оживило роботу земських агрономів і

підвищило суспільну значимість професії, почали створюватися нові сільськогосподарські інститути, проводилися щорічні зльоти сільських господарів по губерніях.

Оживилося конярство – до початку війни 1914 р. в Росії налічувалася половина всього світового табуна коней. І все ж П.А. Столипін запланував завезення в Росію перших тракторів, що розпочалося після його смерті – в 1913 р. Всі урядові заходи були спрямовані на розвиток виробничої ініціативи і зацікавленості народу, щоб селянська садиба стала самостійним господарським організмом, який забезпечує всім необхідним і себе, і країну. Достатньо нагадати, що енергоозброєність країни забезпечували селянські вітрові і водяні млини, плотини – невеличкі і незалежні від розподільників. І забезпечували так надійно, що енергоозброєність ривня 1913 р. досягнута була в колишньому СРСР лише 1970 р., але страшною ціною – ціною затоплення родючих земель, заплавних луків і лісових масивів, ціною забруднення довкілля від ТЕЦ і радіації від АЕС.

Серйозні урядові заходи привели до того, що кількість переселенців, які повернулися в європейську Росію, була менша 5%.

У 1910 р. почався масовий випуск так званих “столипінських вагонів”. Від звичайних вони відрізнялися тим, що задня їх частина представляла собою приміщення на всю ширину вагона: воно призначалося для селянського інвентаря і худоби. Зловісну славу “столипінські вагони” отримали пізніше, уже після смерті самого П.А. Столипіна, коли в них стали перевозити засланих і арештованих.

Встигли прокласти і 11500 верст ґрунтових доріг. Стимулювали переселенський рух і грошові позики, кожна з яких становила в середньому 165 рублів – від нуля в Західному Сибіру і до 400 рублів у Приамур’ї і прикордонних з Китаєм областях. Із них 200 виплачувалось безвідплатно. Всього з 1906 р. до революції 1917 р. за Урал переселилося понад 4 млн чоловік.

Росія вивозила за кордон на кожні 100 отриманих пудів пшениці 19 пудів, кукурудзи – 2, ячменю – 35, вівса – 34, картоплі – 7, жита – 1 пуд. В російських містах споживалося в 1913 р. 88 кг м’яса на душу населення. Міністр землеробства А.Н. Наумов доповів 18 лютого 1916 р. депутатам IV Думи: “В Империи имеется до 900 млн пудов избытка главнейших хлебов. Другими словами, у нас имеется излишек не менее одной трети годовой потребности”. Як пише син П.А. Столипіна, Аркадій Петрович, “эти 900 млн пудов избытка – пожалуй, последнее, что отец завещал России” [4].

Безкоштовна початкова освіта уже широко проходила в 1908 р. і повинна була здійснитися як всезагальна в 1922 р. В гімназії приймали дітей будь-якого стану. Було встановлене щорічне зростання кредитів на народну освіту на 20 млн рублів, половина з яких йшла на будівництво нових шкіл, решта – на їх утримання. Мінімальна винагорода вчителів становила 360 рублів (в сільській місцевості), що теж сприяло залученню в школу кращих сил в суспільстві.

В грудні 1907 р. внесений на обговорення Думи законопроект про страхування робітників. Його прийняли в 1912 р. уже після смерті автора проекта. Медична допомога робітникам тепер надавалася за рахунок власника підприємства, він же ніс і матеріальну відповідальність за охорону їх праці. Стосунки робітників і власників П.А. Столипін надав вирішувати їм самим. Уряд лише гарантував робітникам право страйкувати і створювати профсоюзи.

В березні 1911 р. П.А. Столипін диктує свою “другу програму”, суть якої полягала в “лікуванні” бюрократії (в європейській Росії на 10 тис. чоловік припадало в ту пору 62 чиновники, що значно менше, ніж в інших розвинутих країнах). Прем’єр планував не ламати, а удосконалювати державний апарат, спираючись на колосальний досвід російської держави і російського народу.

Брати іноземні позики передбачалося лише в перші роки, і тільки на загальнодержавні потреби – дослідження надр, будівництво залізниць і шосейних доріг. Намічались строки повної відмови від іноземних позик. Планувалося створення Міністерства праці і Міністерства національностей. До речі, на 1923 р. передбачалося надати незалежність Польщі, а попередньо вирішити національні інтереси і протиріччя в Західному краї безкровно.

І багато іншого передбачала посмертна програма прем’єра, проект якої зник із письмового столу П.А. Столипіна в Ковенському маєтку відразу після вбивства автора.

Зустріч з одним із фанатиків терору – Мацієвичем – також характеризує П.А. Столипіна як людину, щохвилини готового до поєдинку. Мацієвич ненавидів прем’єра і поклявся його погубити. П.А. Столипін про це знав. Коли ж прем’єр-міністр вирішив здійснити політ на аероплані, пілотом

його виявився Мацієвич. На землі затаїли дихання. Але переміг П.А. Столипін, переміг однією внутрішньою силою – увесь політ прем'єр-міністр залишався спокійним. Не позбавлений і сам благородства, Мацієвич зумів оцінити холонокровність прем'єра і відмовився від свого наміру. Те, що він відмовився не через страх, свідчить героїчна смерть пілота в першу світову війну.

Бувало, що терористи не наважувалися вистрелити в нього, “розгублені” праведністю його вигляду.

Одинадцять спроб вбити П.А. Столипіна зробили противники конституційного ладу. Куля Мордехая Богрова виявилася для нього фатальною [11, 12].

Під час перебування царського подружжя в Києві прем'єр відмовився від запропонованого йому панциря, який міг би врятувати від кулі. Куля подвійного агента – охранки і революціонерів – настигла його 1 вересня 1911 р. в театрі, неподалік імператорської ложі.

Уже падаючи, прем'єр встиг перехрестити царську пару лівою рукою. Права була прострелена. За чотири дні страшних мук ніхто не почув від нього ні стогнання, ні скарг. 5 вересня 1911 р. він помер на руках у дружини Ольги Борисівни, яка, як і всі члени родини, зберігала всі наступні дні стоїчне самовладання. Її слова Миколі II: “Ваше величество, как видите, Сусанины не перевелись на Руси”, – облетіли увесь Київ [10].

Дотримуючись заповіту П.А. Столипіна, хоронили його на місці загибелі. Він знайшов заспокоєння поряд з могилами Іскри і Кочубея за огорожею Києво-Печерської лаври.

“А ведь он мог!..” – із запізнілим подивом шепотіли незабаром ті, хто травив його. І починаючи з 1911 р. навіть кадети кинуться шукати “другого Столипіна”. Але пізно, “другого” – не було. І вони, так само як і консерватори, а пізніше – есери, поляжуть в страшній непояснимій для них бойні...

Висновки та перспективи подальших досліджень. 1. Низька продуктивність рільництва в селянському господарстві Росії і України була зумовлена малоземеллям, непомірно високою орендною платою за землю, технічною відсталістю і земельною общиною за парової системи землеробства.

2. П.А. Столипін розпочав свою діяльність з побудови правової держави. Не тільки свобода слова, зібрань і друку гарантувалася урядом, але й свобода совісті, недоторканість житла, таємниця кореспонденції. Готувалися закони щодо страхування робітників і пенсій, гарантувалося право їх на забастовки і об'єднання в профспілки, скорочувався робочий день. З'явилися в Росії земельні товариства для ведення спільних справ на основі самоуправління – волості, з'явилися і волосні суди – справедливі, швидкі, доступні і дешеві.

3. Головною справою життя П.А. Столипіна стала земельна реформа, за якої селянство повинно було стати стовпом державності, із громадян общини перетворитися в громадян Росії.

4. П.А. Столипіну неодноразово ставили за провину, що він зробив ставку на сильних вільних селян, і мало хто визнав заслугою, що він не опирався на багатих селян всередині общини, та й вважав необхідним зберегти її для слабких селянських сімей. Ставили в провину і збереження ним поміщицьких господарств, тоді як велике було поривання лівих партій вирішити питання одним махом – відібрати землю у поміщиків і розділити її між селянами.

5. П.А. Столипін вибрав найважчий шлях – шлях правовий – і зробив, вперше в історії Росії, ставку на людину. Вперше в історії уряд брався забезпечити сприятливий старт для всіх заповзятливих, сміливих, сильних людей, сповна наділених господарською кмітливістю і глуздом, і поза залежності від власності.

6. Всі, в т.ч. і безлаберні поміщики, згідно із земельною реформою, повинні були продавати землі в Селянський банк, за рахунок чого загальний земельний фонд зростав. Селянин, отримавши землю із Селянського банку, був абсолютно впевненим, що у нього її ніколи не конфіскують. Поставивши жорстку межу розростанню особистих володінь, реформа якби підштовхувала шукати оптимальні методи господарювання на землі. Пропонувався шлях вірний, безкровний, що вів до національного примирення.

Дослідження з цієї проблеми необхідно продовжити з метою встановлення значення земельної реформи П.А. Столипіна у справі удосконалення парової системи землеробства і переходу до більш прогресивних систем рільництва в Україні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Системи землеробства: історія їх розвитку і наукові основи /І.Д. Примаєк, В.А. Вергунов, В.Г. Рошко [та ін.]; За ред. І.Д. Примаєка. – Біла Церква, 2004. – С. 4-304.
2. Примаєк І.Д. Історичні аспекти формування екстенсивних систем землеробства в Україні /І.Д. Примаєк, О.І. Примаєк // Вісник Білоцерківського державного аграрного університету: Зб. наук. праць. – Біла Церква, 2007. – Вип. 50. – С. 5–13.
3. Башмаков А.А. Последний витязь: (П.А. Столыпин) / А.А. Башмаков. – СПб., 1911. – 237с.
4. Сеятели и хранители. В двух книгах. Кн. I. Очерки об известных агрономах, почвоведех, генетиках, экономистах-аграрниках, селекционерах; отрывки из документов, научных статей, воспоминаний / Сост. В.В. Володин. – М.: Современник, 1992. – С. 370–480.
5. Людоговский А.П. Основы сельскохозяйственной экономии /А.П. Людоговский. – СПб.: Изд. А.Ф. Девриена, 1875. – С. 38-204.
6. Ермолов А.С. Организация полевого хозяйства. Системы земледелия и севообороты: Изд-ние пятое, пересмотренное и значительно дополненное / А.С. Ермолов. – СПб.: Изд. А.Ф. Девриена, 1914. – 719с.
7. Скворцов А.И. Основы экономики земледелия /А.И. Скворцов. – СПб., 1902. – Ч.1. – С. 113-228.
8. Д.И. Менделеев в воспоминаниях современников. – М.: Атомиздат, 1969. – С. 188.
9. Сборник речей П.А. Столыпина, произнесенных в заседаниях Государственного совета и Государственной думы (1906-1911). – СПб., 1911. – 236с.
10. Изгоев А.С. П.А. Столыпин: Очерк жизни и деятельности /А.С. Изгоев. – М.: Кн. изд-во К.Ф. Некрасова, 1912. – 138с.
11. Кречетов П.И. Петр Аркадьевич Столыпин. Его жизнь и деятельность: Очерк /П.И. Кречетов. – Рига: Тип. Л. Бланкенштейна, 1910. – 118с.
12. Аксаков А.П. Высший подвиг: Петр Аркадьевич Столыпин, жизнь за царя положивший /А.П. Аксаков. – СПб.: Всерос. нац. клуб, 1912. – 196с.

Земельная реформа у контексте еволюции паровой системы земледелия (к 100-летию со дня трагической гибели П.А. Столыпина)

Е.И. Ряба

Изложено историю зарождения и становления, содержание и значение земельной реформы П.А. Столыпина. Акцентировано внимание на сложный путь разработки и внедрения земельной реформы. Освещена противоречивость взглядов, касающихся вопроса сущности, значения и необходимости внедрения земельной реформы П.А. Столыпина при безраздельном господстве паровой системы земледелия в России. Приведена краткая биография П.А. Столыпина.

Ключевые слова: история, земля, земельная община, земельная реформа, система земледелия, правовое государство, урожайность, Крестьянский банк.

Land reform in the context of the evolution of the steam system of farming (on the 100 th anniversary of the tragic death of Stolypin)

E. Ryaba

Outlined the history of the origin and formation, content and value of the land reform P.A. Stolypin. Accentuated complicated path of development and implementation of land reform. Illuminated the contradictory views concerning the question of the essence, values and the need to implement land reform, P.A. Stolypin in the undivided rule of the steam system of agriculture in Russia. A concise biography of P.A. Stolypin.

Key words: history, land, land community, land reform, farming system, the rule of law, yield, Farmers Bank.